
La formació del modern sistema de mercats de Barcelona

Manel Guàrdia i José Luis Oyón
(amb la col·laboració de Xavier Creus)*

El període històric entre 1874 i 1901 és el de la primera fornada de mercats moderns barcelonins: el Born (1876), Sant Antoni (1882), Hostafrancs (1888), Barceloneta (1884), Concepció (1888), Llibertat (1888), Clot (1889), Unió (1889), Abaceria Central de Gràcia (1892). Aquest llegat de noves construccions metàl·liques és l'expressió més visible de la importància dels canvis, però al mateix temps oculta la fonamental transformació en el sistema de mercats, un procés funcional de fons que havia arrencat abans i que es prolongarà durant el segle xx. La radical novetat de les arquitectures de ferro i vidre ens amaga les lògiques de funcionament d'un sistema que no es resumeix, ni molt menys, en els nous artefactes. Aquesta comunicació vol reconstruir aquest procés, posant l'accent en l'estructuració funcional del conjunt dels mercats del període i en les mancances que encara haurien de resoldre els ajuntaments del primer segle xx.

Antecedents del sistema de mercats fins el 1874

Per estudiar la formació del modern sistema de mercats cal considerar primer l'efecte de la construcció dels mercats de Sant Josep i Santa Caterina. Com sabem, s'havien inspirat en exemples de finals del set-cents i principis del vuit-cents i, encara que es van plantejar just després de 1836, es van construir amb lentitud. En el de Sant Josep, el desembre de 1848 encara s'estava signant el conveni amb els propietaris del Palau de la Virreina per ordenar l'àrea de la peixateria.¹ A Santa Caterina no van començar les obres fins el 1847. Justament uns anys de grans progressos en l'arquitectura del ferro. En aquest sentit és significatiu el projecte de Francesc Daniel i Molina de l'any 1848 per al mercat el Born «siguendo el método de construcción de hierro».² A mitjans de segle, tot just acabats els dos nous mercats, apareixien ja com una modernitat anacrònica. Eren coetanis dels projectes pel mercat de Les Halles de París. El primer projecte de Baltard és de 1845, el definitiu de 1853, i la construcció

* manel.guardia@upc.edu.

1. Referència i transcripció a *AMAB* (Arxiu Municipal Administratiu de Barcelona), Patrimoni Artístic i Ambiental, «Enderrocament antiga peixateria del mercat de la Boqueria, 1835», caixa 46.147 /7.50.
2. E. CASTANER MUNOZ, *L'architecture métallique en Espagne: les halles au XIXe siècle*, Perpignan, Presses Universitaires, 2004, pàg. 250.

va ser molt ràpida: el mateix 1854 es van iniciar les obres i els dos primers pavellons es van inaugurar l'octubre de 1857. Un any més tard hi havia sis pavellons acabats que ocupaven una superfície de 21.080 m². A partir d'aquestes dates, la comparació es feia inevitable. Més encara si es considera que Les Halles van esdevenir el referent de la vintena de mercats de barri que es van fer a París en les dècades següents i dels diversos centenars que es van aixecar a les ciutats franceses de províncies.³

Aquests exemples deuriem contribuir al canvi decisiu en la manera de mirar i d'entendre els mercats. Més enllà dels mercats com una herència de la ciutat tradicional, s'anava imposant la noció dels mercats com equipaments,⁴ en una visió que en aquells temps ja es veu àmpliament compartida. És explícita en el projecte de Cerdà, i també la trobem a la memòria de 1855 de la Comissió escollida per proposar les bases generals que s'havien d'adoptar a l'Eixample.⁵ Són anys, doncs, en els que hi havia una gran distància entre el sentiment d'urgència modernitzadora i les limitacions i parsimònia dels progressos reals.

En tot cas, van ser anys de creixement econòmic i demogràfic i, com a conseqüència, de canvis estructurals significatius. Als tradicionals mercats del Born i de la Boqueria, ampliat ara a la nova ubicació de la plaça de Sant Josep, s'hi va afegir el nou mercat cobert de Santa Caterina, que va anar adquirint pes a partir dels anys cinquanta. També van anar prenent importància dos mercats menors i perifèrics: el del Pedró i el de la Barceloneta.

Si analitzem com a punt de partida les dades de Cerdà a la *Monografia estadística* (encara que no són les primeres que es poden recollir),⁶ s'hi adverteix un gran desequilibri entre els diversos mercats. Sant Josep concentrava un 45% del total dels venedors de la ciutat i el Born gairebé una tercera part. El nou mercat de Santa Caterina encara estava arrencant dificultosament i els més petits de la Barceloneta i el Pedró concentraven només minses quantitats de venedors. Resulta il·lustrativa la comparació de les xifres de Cerdà per 1856 amb les que ofereix Saurí i Matas per 1849. En aquesta data, la concentració al mercat de Sant Josep de les verduleres i venedores de fruites, que representaven segurament la meitat del articles en venda, era ja espectacular. El Born ocupava el segon lloc en importància, a força distància, mentre que el nou mercat de Santa Caterina, tot just als seus inicis, tenia un presència gairebé testimonial.⁷

3. B. LEMOINE, *Les Halles de Paris. L'histoire d'un lieu, les péripéties d'une reconstruction, la succession des projets, l'architecture des monuments, l'enjeu d'une "Cité"*, Paris, L'Équerre, 1980, pàg. 32; R. M. GARCÍA DOMÈNECH, «Mercats de Barcelona a la primera meitat del segle XIX», dins *Història Urbana de Barcelona, Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona, 6-7, diciembre 1985*, Barcelona, AHCB, 1990, vol. 2. El projecte del mercat de Santa Caterina sembla ser del 1837, encara que no es van començar les obres fins 1848.
4. G. TEYSSTOT, «Il sistema dei Bâtiments civils in Francia», dins *Le macchina imperfetta. Architettura, programa, istituzioni, nel XIX secolo*, Roma, Officina edizioni, 1980, pàg. 97; B. LEPETIT, *Les villes dans la France Moderne (1740-1840)*, Paris, Albin Michel, 1988, pàg. 255.
5. Punt 15: «En el plano deberán designarse los puntos en que deben situarse los edificios siguientes: una parroquia por cada 10.000 habitantes, por cada 1.200 vecinos: escuelas niños, niñas, párvulos, proporcionado a la población que ocupará probablemente cada una de las zonas en que naturalmente se dividirá la ciudad: alcaldías, hospitales, mercados, casas de baños, fuentes de vecindad, idem de limpieza, lavaderos públicos, etc.» (AHCB (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona), «Memoria que la Comisión elegida... ha presentado proponiendo las bases generales que en su concepto debieran adoptarse para en ensanche de esta ciudad», 1855).
6. AMAB, Comissió d'Obres Públiques, expedient 1441 ¾: hi ha dades per Santa Caterina, el Born i Sant Josep de l'any c.1853. No hi són, però, tots els mercats i al de Santa Caterina només s'hi compten 37 venedors, probablement perquè tot just estava arrencant.
7. S'han dibuixat els plànols de distribució de les venedores de fruites i hortalisses i de fruites verds i seques. La primacia del mercat de Sant Josep s'observa també en el cas menys important de les parades de venda d'ous. La primacia del Born apareix sols en el cas dels magatzemistes de bacallà. Vegeu Manuel SAURÍ i José MATAS, *Manual histórico-topográfico, estadístico y administrativo o sea Guía General de Barcelona...*, Barcelona, 1849.

Taula 1. «Número de individus de ambos sexes que venden en los mercados de Barcelona»

Objetos de venta	S. José	El Borne	Sta. Catalina	Barceloneta	El Padró	Total	%
Verduras	300	260	160	52	20	792	44%
Carne	120	69	30	18	9	246	14%
Frutas maduras y secas	90	30	12	10	10	152	8%
Tocino fresco y salado	60	60	15	9	4	148	8%
Caza y huevos	55	37	18	4		114	6%
Pescado y marisco	53	35	9	8		105	6%
Gallinas muertas	35	19	10	7	2	73	4%
Pan	37	20	12			69	4%
Varios géneros de lencería	33	9	20			62	3%
Tripas y callos	25	10	5			40	2%
Totales	808	549	291	108	45	1.801	100%
%	45%	30%	16%	6%	2%	100%	

Font: Idefonso CERDÀ, *Monografía estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856* (edició facsímil *Teoría General de la Urbanización*, Barcelona, IEAL, 1968, vol. 2, pàg. 61).

El 1865, la jerarquia dels cinc mercats reflectia moltes continuïtats però també alguns canvis significatius. Per Sant Josep no es tenen xifres, però tots els indicis apunten cap a la seva confirmació com el principal mercat de la ciutat i cap a un progressiu atapeïment que desencadenarà moltes de les iniciatives d'ampliació posteriors. Es planteja, fins i tot, destinar a mercat el solar del convent i hort de les Penedides, al carrer de Sant Pau, proposta que s'acabarà desestimant.⁸ Santa Caterina, superant per primera vegada al Born, havia deixat enrere els seus incerts inicis i era el segon mercat de la ciutat darrera del de Sant Josep: si el 1856 només concentrava a 291 venedors, el 1864 havia passat a 532 (el Born, en canvi, baixava clarament dels 549 del 1856 fins els 384 deu anys més tard).⁹ El creixement dels dos mercats menors va ser molt marcat entre 1856 i 1865, i no sembla deixar lloc a dubtes: el mercat de la Barceloneta arribava a les 271 parades i el del Pedró a les 168. S'accepta, per exemple, que el mercat del Pedró envaeixi el carrer de la Cera. El creixement del mercat suburbà d'Hostafrancs va ser també motiu de conflictes.

Una visió de l'evolució del conjunt de mercats de la ciutat des de la primera meitat de segle fins 1868 ens mostraria, doncs, el pas progressiu d'un conjunt relativament dispers de mercats urbans amb petites àrees d'influència (la situació que ens mostra García Domènech amb set mercats més els dos en els solars recentment desamortitzats) a l'establiment d'una primitiva jerarquia, amb menys mercats però amb àrees d'influència més grans: no sols de barri, sinó també de

8. *AMAB*, 1868, expedient 50, 9 de setembre, f. 132. Es desestima la pretensió d'adquirir el terreny que va ser convent i hort de les Penedides per construir un mercat.

9. En una instància, els venedors de Santa Caterina es defensaven de l'augment dels lloguers de les parades que proposava l'Ajuntament i puntualitzaven: «tanto más para los de este mercado que como es sabido es escaso en venta y que no admite comparación con los de San José y el Born por su poca concurrencia» (2 gener 1866). L'informe del servei municipal afirmava, però, que «el mercado de Isabel 2ª no es ahora lo que era cuando se instaló, el concurso y la venta a cuadruplicado desde aquella época y no hay localidades para muchas personas que las piden» (*AMAB*, Comissió Obres Públiques / Secció 3a, expedient 3.083, peça 1 3/1, 1865, «General a todos los mercados». Falten les dades per Sant Josep i no es pot saber per aquest any el seu pes exacte dintre del conjunt de mercats de Barcelona). *AMAB*, Comissió Obres Públiques / Secció 3a, expedient 3.038, 1865, «Expediente relativo a los mercados públicos». L'augment del pes de Santa Caterina dintre del sistema és fàcilment detectable, però l'any 1877 Cornet i Mas, ja funcionant el nou mercat metàl·lic del Born, observava que «su proximidad al Borne ha hecho que no fuese tan concurrido como debiera» (C. CORNET I MAS, *Guía de Barcelona*, Barcelona, 1877). Al Born les diverses fonts resulten contradictòries, i oscil·len entre una davallada i un lleu creixement.

districte o de ciutat. Evidentment, aquest incipient sistema de mercats patia encara de greus mancances. Amb l'excepció del mercat cobert de Santa Caterina, nascut ja vell, la resta d'espais de mercat no mostraven les característiques d'aïllament respecte a l'espai de circulació rodada circumdant i de preservació d'un espai de vianants cobert, ben il·luminat, ordenat i higiènic, pròpies de la modernitat de l'arquitectura del ferro i el vidre (d'aquells «paraigües de ferro» dels que parlava Haussmann). La incomoditat dels mercats descoberts s'intentava resoldre amb tendals que es deterioraven ràpidament.¹⁰ D'altra banda, els principals espais de mercat es densificaven i desbordaven, creant problemes higiènics, de congestió i de funcionament.¹¹ Ja un dictamen de dos facultatius el 1840 era extremament crític pel que fa a les condicions sanitàries del Born.¹²

Alguns dels projectes i de les propostes d'aquests anys ens serveixen per mesurar la distància entre les expectatives de modernitat i les resistències que la realitat oferia, traduïdes en greus limitacions pressupostàries.¹³ És el cas dels projectes de «tinglados» pel Born de Daniel i Molina de l'any 1848, el del mercat del Pedró el 1861, el de Miguel de Bergue pel de la Boqueria el 1865 o el de Garriga i Roca pel de la Barceloneta el 1868. És significatiu que aquest faci el projecte al tornar del seu viatge a París com a comissionat per estudiar l'Exposició Universal i la seva visita a altres ciutats franceses per completar la seva tasca.¹⁴ Com ho són, al llarg d'aquests anys, les iniciatives promogudes per estrangers, francesos en concret, que proposen per Barcelona les solucions que s'han adoptat en altres

10. Per exemple, el 6 de febrer de 1855, el director del mercat de la Boqueria posava en coneixement «que algunos toldos de la plaza se hallan muy deteriorados en términos que existen varios que ni pueden correrse, lo que produce quejas por parte de los vendedores, diciendo que pagando su contingente, cuando llueve tienen que abandonar el puesto, y cuando no el sol les echa a perder las verduras...» (*AMAB*, Comissió d'Obres Públiques i Foment / Secció 3a, Expedient 1.530, 3/1). A les Actes Municipals hi ha nombroses referències a la instal·lació o reparació de toldos de tela o de canya i cartró, sempre amb la preocupació de no excedir-se en el cost. Sauri i Matas destaquen el mercat de Santa Caterina «por la comodidad de hallarse al abrigo de la intemperie los vendedores y los compradores...» (SAURI, *Manual histórico-topográfico...* pàg. 235).
11. D'una banda, els botiguers envaeixen part de l'espai públic, de l'altra, augmenta el nombre de les parades. El 12 de gener de 1861, en una instància contra el tancament amb parades dels pòrtics de Sant Josep, un propietari exposa «que son incalculables los perjuicios que le irroga el cerrar con puestos de venta la vía que forma el pórtico del mercado de San José, quedando las tiendas de su casa núm. 9 en un punto que, no ofreciendo paso para el tránsito público, carecen de venta los inquilinos de las tiendas que precisamente deben serlos de artículos de comer» (*AMAB*, Comissió d'Obres Públiques i Foment / Secció 3a, Expedient 1.530, 3/1).
12. «El local del Borne bastante reducido ya de sí y encajonado por dos de sus lados entre las casas que forman sus límite de mercado, cerrado además por las elevadísimas paredes de Santa María del Mar, necesitaría más bien que plantificación de barracas, un ensanche proporcionado a la numerosa concurrencia de compradores, vendedores y transeúntes que todo el día existen y circulan en su recinto». També una comissió de l'Acadèmia de Medicina considera massa tancada i atapeïda la plaça del Born (*AMAB*, Comissió d'Hisenda / Secció 2a, Expedient 486, 1840, «Gestiones del Ayuntamiento para la construcción de barracas en el Borne y en el Bornet»).
13. *AMAB*, Actes Municipals, 23 juliol 1867, 49, f. 154v: Dictamen proposant «que se devuelva el proyecto de un tinglado de hierro para la plaza mercado de San José a su autor D. Miguel de Bergue, quedando SE advertido de que si dicho proyecto llegara á obtener la aprobación de quien corresponde, tendrá obligación de aceptarlo y llevarlo a efecto, a menos de conformarse en indemnizar al espresado autor».
14. «Queda enterado de una comunicación del arquitecto municipal Sr. Garriga, participando que sale de París, en donde se encuentra como comisionado por SE a estudiar la exposición universal, para otras ciudades a fin de completar su tarea como comisionado...» (*AMAB*, Actes Municipals, 19 setembre 1867, 49, f. 196 y 199v). «Leído un oficio del Arquitecto municipal Sr. Garriga acompañando un proyecto de mercado para reemplazar el actual de la Barceloneta, con su memoria descriptiva, presupuestos y demás, cuyo oficio fue pasado a la Sección Tercera, la cual considera no razonable, por ahora, invertir en dicha obra la crecida suma de 32.901 escudos, quinientos sesenta y siete milésimas por las razones en que se funda y propone aplazar la referida reforma para mejor ocasión» (*AMAB*, Actes Municipals, 22 abril 1868, 50, f. 61v).

ciutats europees.¹⁵ No és estrany que resultin projectes comparables als que es formulen en altres ciutats espanyoles, i que per exemple Miguel Bergue fes un projecte pel mercat de Portugaleta a Valladolid molt similar al de la Boqueria, el mateix any.¹⁶

Tots aquests projectes i iniciatives ens eviten de creure que l'impuls a la renovació dels mercats fos el simple resultat de la revolució del 1868. Ja des de gener del 1868 es va posar en marxa l'ampliació i "acabament" del mercat de Sant Josep que, com hem vist, era l'equivalent gairebé a la meitat del conjunt dels mercats de la ciutat. La intervenció afectava, d'entrada, algunes de les cases entre la plaça de Sant Josep i el carrer de Jerusalem, però l'octubre del mateix any els fets polítics van dur a reclamar i a obtenir de la Junta Revolucionària la devolució al municipi de la propietat de l'església i convent de Jerusalem, en les mateixes condicions de l'any 1842.¹⁷ Les actes municipals enregistraven, el 20 d'octubre, un ofici de la Junta en el que comunicava l'acord d'enderrocament de Jerusalem, així com del convent de Jonqueres i de l'església de Sant Miquel.¹⁸ El projecte va esdevenir aleshores més ambiciós. No gaire després, el 25 de febrer de 1870, la Comissió 2a plantejava establir una altra plaça-mercat al solar de Jonqueres i el 29 de juliol es proposava que es formés una comissió especial dedicada a millorar les places de mercat, «uno de los datos más significativos del estado de prosperidad, de adelanto y hasta de cul-

15. Per exemple, l'expedient promogut per D. Julio Moricé, natural de Burdeos, «que él e individuos de su familia han construido los célebres mercados de Burdeos, los de mejores condiciones acaso que se conocen [...] que no hay quien desconozca que las condiciones actuales de los mercados de Barcelona ni bajo el punto de vista económico, ni en el de la higiene son recomendables, ni el público está servido cual cabe que lo sea, y por otra parte el desarrollo que va cobrando la población dan bien a conocer que esos inconvenientes crecerán progresivamente» (*AMAB*, Comissió Obres Públiques i Foment / Secció 3a, expedient 305.024, agost 1864). «Proposición de D. Carlos Souton, 14 juliol 1871 [...] El establecimiento de mercados que reúnan las condiciones de higiene, duración, solidez, economía, elegancia, etc. etc, y como el recurrente ha construido varios en el extranjero, entre ellos el de Nápoles, situado en la plaza del mercado de aquella localidad, los cuales han dado los mejores resultados [...] presentándole una proposición para construir en esta ciudad los mercados que V.E. crea convenientes y en los sitios se sirva a designar [...] Para la construcción de los mercados pueden emplearse dos modos: o bien contratando la construcción por un precio alzado pagadero por meses, trimestres o anualidades [...], o bien por medio de otorgamiento de concesión y explotación de dichos mercados para un término de noventa y nueve años [...], Barcelona 13 febrer 1871» (*AMAB*, Comissió Obres Públiques i Foment / Secció 3a, expedient 3502). Anys més tard, proposta de Jaime Osmin Lacombre Dubousquet: «En las principales capitales de Europa como Londres, París, Bruselas y en otros importantes centros de población como Génova y especilamente en nuestra vecina Francia, como Burdeos, Lyon, Marsella, Tolosa, etc., existen ciertos mercados destinados a la subasta diaria y continua de todas clases de comestibles...»; procuraria l'oferta i la demanda lliure i directa entre el productor i el consumidor i abaratiria els preus (*AMAB*, Comissió d'Hisenda / Secció 2a, expedient 6539, maig 1877, «Sobre el establecimiento de mercados a subasta para la venta de comestibles»).
16. El problema dels projectes és sempre pressupostari. Per exemple, el tinglado pel mercat de Sant Josep es desestima per raons econòmiques, s'optà per cobrir les parades de venda amb toldos de canya i cartró, etc. (*AMAB*, Actes Municipals, 1867, 49, 19 agost, f. 154v; i 20 d'agost, f. 178v). Per comparar amb iniciatives a altres ciutats espanyoles, veure CASTANER, *L'architecture métallique...*
17. El 16 de gener, el governador de la Província desestima la sol·licitud d'alguns veïns propietaris del carrer de Jerusalem per l'ocupació d'aquesta via pels venedors i «recomienda eficazmente la remoción de los obstáculos que puedan impedir la pronta realización del ensanche de la plaza de mercado San José; a fin de que a la mayor brevedad posible, pueda tener lugar esta importante mejora...» (*AMAB*, Actes Municipals, 1868, 50, 16 gener, f. 8v). El 28 de gener es consultava a la Comissió d'Hisenda «si habría medios, en su caso, para satisfacer el importe de las expropiaciones hacenderas»; la Comissió contesta el 14 de febrer que, «tratándose de una obra de tanta utilidad como la que entraña el referido proyecto, esta sección se halla dispuesta a arbitrar los recursos necesarios para llevarla a ejecución...» (*AMAB*, Comissió d'Hisenda, expedient 5.522, 1868, «relativo al proyecto de ensanche de la plaza»). El 7 d'octubre s'acorda «que con toda urgencia» s'acabi «la plaza mercado de San José» (*AMAB*, Actes Municipals, 1868, 50, 2, 7 octubre, f. 14).
18. *AMAB*, Actes Municipals, 1868, 50, ff. 21, 22 i 34v; febrer 1870, f. 20v, «Aprobados los siguientes dictámenes de la Comisión 2ª [...] opinando se autorice al Alcalde primero para que en representación de este Ayuntamiento, firme y proceda a la otorgación de la escritura de cesión de los terrenos que ocupaba el convento de Jerusalén y casas anejas al mismo».

tura de una població». Constituïda la comissió, el 27 de desembre de 1870 va encarregar al director d'Edificacions i Ornat, l'arquitecte Josep Artigas, un informe sobre la qüestió.¹⁹ Aquest informe, de 25 de maig de 1871, és l'autèntic punt d'arrencada de la moderna xarxa de mercats metàl·lics. Començava amb una anàlisi de la situació dels mercats de la ciutat i dels dèficits existents, i feia el primer plantejament de conjunt, on destacava el paper central que tenien els dos mercats de Sant Josep i Santa Caterina en les seves respectives grans àrees d'influència urbana. En bona mesura, l'informe apuntava a la formació d'una sòlida i consistent xarxa de mercats a partir dels ja existents.²⁰ Acceptant el paper central dels mercats de Sant Josep i Santa Caterina, proposava el desplaçament del Pedró al solar del futur mercat de Sant Antoni, encara sense edificar però ja previst en el projecte de Cerdà, la formació d'un nou mercat al solar de l'enderrocat convent de Jonqueres i, pel que fa al Born, considerava primer la possibilitat d'expropiació de les illes entre la plaça i el carrer d'Esparteria per instal·lar-hi un mercat cobert en condicions, però ho descartava pel seu cost. Finalment, s'inclinava per l'enderroc de l'edifici de Sant Sebastià, de manera que Jonqueres i el nou Born quedaven en els dos extrems de la Gran Via A prevista per la Reforma (la futura via Laietana), el que havia de facilitar-ne l'accessibilitat.

A partir d'aquestes dates, les actes mostren una atenció sostinguda pel conjunt dels mercats entesos com un sistema. El 8 de juliol de 1871 es discutia un dictamen per traslladar el mercat del Pedró. El 17 de setembre un altre dictamen proposava la col·locació de la primera pedra al mercat de Sant Antoni. Durant la primera meitat de 1873 hi han notícies a les actes municipals del procés d'adquisició del solar del mercat de Sant Antoni, però dos anys més tard s'estava encara dictaminant en relació a la valoració dels terrenys de l'Estat.²¹ La solució prevista pel Born acabà descartada el 1871, quan Fontserè va incorporar el nou mercat en el projecte sobre els terrenys cedits de la Ciutadella el 1869, en una situació pròxima a la prevista per Cerdà. El gener de 1874 es proposava la subhasta dels seus fonaments, de manera que la seva construcció efectiva correspon plenament al període que ens interessa.²²

19. *AMAB*, Actes Municipals, 1870, 52, 29 de juliol, f. 200, «Sobre proponer las modificaciones y mejoras que pueden introducirse en los mercados»; *AMAB*, Comissió d'Obres Públiques / Secció 3a, expedient 3.502, «Nomenament d'una comissió especial que es faci càrrec de les necessitats de les places de mercat»: «que uno de los datos más significativos del estado de prosperidad, de adelanto y hasta de cultura de una población es sin duda el estado de su policía y por consiguiente el estado en que se hallan los sitios públicos más frecuentados y, entre ellos, los mercados. Por estas consideraciones [...] los infrascritos tienen el honor de proponer a V.E. se sirva nombrar una comisión especial de su seno, que haciéndose cargo de las necesidades de las plazas de mercado de esta Ciudad y de las modificaciones y mejoras que pueden introducirse bajo todos los conceptos, proponga a la mayor brevedad posible las que considere más convenientes». Veure també 8 jul. f. 147v: «Dictamen de la Comisión para proponer mejoras en los mercados de esta capital proponiendo la traslación del de Padró [...] y otro de la Comisión para proponer mejoras en los mercados en el sentido de que aceptando el proyecto de trasladar el del Padró al punto que está señalado [...] en el plano oficial del Ensanche a la salida de la ex-Puerta de San Antonio; se oficie al Gefe de edificación y ornato para que exprese su parecer acerca de la expresada mejora».
20. *AMAB*, Comissió d'Obres Públiques / Secció 3a, expedient 3.502, 25 maig 1871, Informe de l'arquitecte director d'Edificació i Ornat, Josep Artigas.
21. *AMAB*, Comissió d'Obres Públiques, 1873, 55, 27 feb, 3 març, 6 maig, 3 juliol, f. 83, 85, 144, 187 i Actes Municipals, 1875, 57, 2 març, f. 66, 23 març, f. 89v Vegeu nota 17.
22. *AMAB*, Actes Municipals, 1874, 56, 16 gener, f. 10.

La construcció dels primers mercats metàl·lics, de les ambicions a les adaptacions a la realitat: 1874 -1888

Com en altres ciutats europees, el període entre 1874 i 1900 va ser el de la construcció efectiva dels primers exemplars de mercats moderns de construcció metàl·lica. Abans de 1888 s'havien construït, dintre del municipi de Barcelona els mercats del Born (1876), Sant Antoni (1882), Barceloneta (1884), Hostafrancs (1888) i Concepció (1888), als que cal afegir les iniciatives dels diversos municipis del Pla fins a l'agregació: Llibertat (1888), Clot (1889), Unió (1889), Abaceria Central de Gràcia (1892). El valor com a capital fix de les noves estructures edificades en el municipi de Barcelona superava amb amplitud els 3 milions de pessetes del 1900, 26 vegades superior al valor de les modestes edificacions més o menys estables dels mercats de Santa Caterina, Sant Josep i el Ninot. En va resultar la progressiva formació d'un notable sistema de mercats de barri. El caràcter de sistema del conjunt de mercats municipals es podria contemplar també en la unitat en la seva mateixa construcció a càrrec de *La Maquinista Terrestre y Marítima*, en la progressiva estructuració i uniformització administrativa com a cos municipal (amb un personal de director de mercats, mossos recaptadors, revisors, mossos i vigilants que superava els 150 empleats al començar el segle xx) i en la progressiva reglamentació del seu funcionament que acabà en la aprovació del Reglament de 1898.²³

Vista des de més a prop, la valoració dels diversos mercats que es va fer després de l'agregació, l'any 1900, ens mostra que sota l'aparent continuïtat de la actuació municipal en realitat hi va haver un canvi substancial d'estratègia entre els dos primers mercats del Born i de Sant Antoni i els que es van fer després.²⁴ El cost per metre quadrat no varia en excés, però sí la dimensió. Els dos primers duplicaven o triplicaven la superfície dels següents i suposaven ells sols les dues terceres parts del total de la inversió municipal en nous edificis de mercat. Les seves recaptacions eren, en canvi, bastant modestes si es comparen amb les de Sant Josep o Santa Caterina i, fins i tot, amb les del mercat de la Concepció (veure *figures 1 i 2*). Els més "moderns" i modèlics mercats del Born i Sant Antoni resultaran massa ambiciosos espacialment i poc rendibles des del punt de vista econòmic, fins al punt que més tard acabaran acollint, com veurem, altres funcions, com la de mercat d'encants, mercat central del peix o de fruites i verdures. Els més rendibles i actius, en canvi, però per això els més congestionats i amb més problemes de gestió també, seran els més "tradicionals", el descobert i amuntegat de Sant Josep, cor real del sistema de mercats barceloní, i l'arquitectònicament obsolet de Santa Caterina.

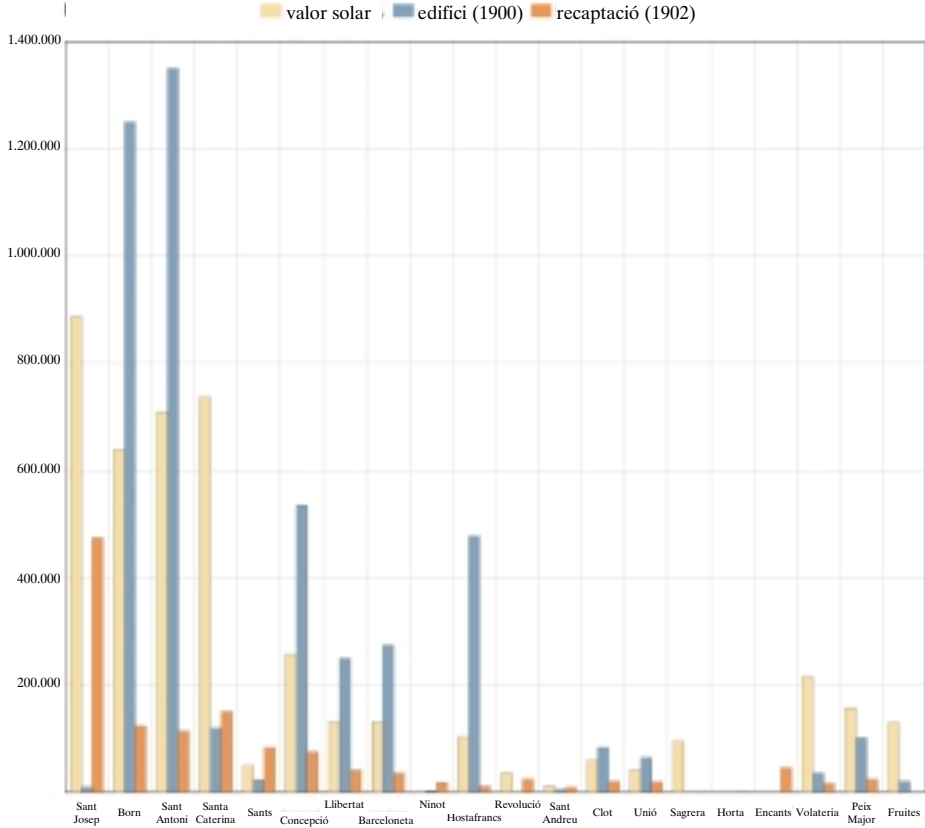
En efecte, el Born i Sant Antoni es van plantejar com a grans mercats urbans i "monumentals", i van suposar un esforç molt considerable, nascut de la voluntat de

23. *Reglamento para el régimen de los mercados de esta ciudad. Aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en consistorio de 13 de abril de 1898*, Barcelona, 1898.

24. *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, caixa 46.174, expedient 7.103.

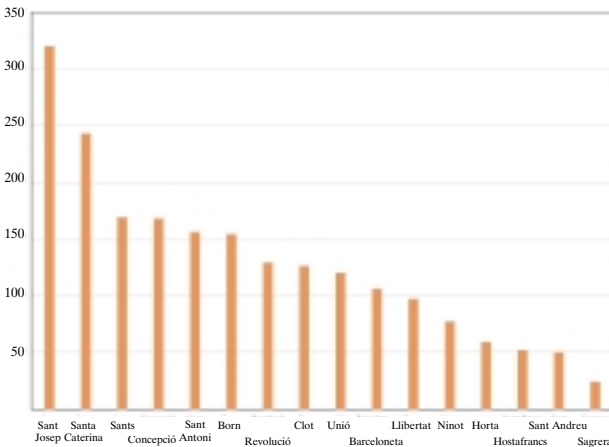
25. Les parades de Sant Josep s'han augmentat en 400 unitats per corregir l'error que s'adverteix al comparar-ho amb els anys següents.

Figura 1. Mercats de Barcelona. Valor solar i valor edifici (1900), recaptació (1902)

Font: AMAB, Patrimoni Artístic i Monumental, Anuari Estadístic, 1902, expedient 7.103, caixa 46.

Figura 2. Mercats de Barcelona. Recaptació mitjana per parada (1902)

Font: AMAB, Patrimoni Artístic i Monumental, Anuari Estadístic, 1902, expedient 7.103, caixa 46.²⁵ [pàg. 7]

modernització i d'unes expectatives no del tot reeixides.²⁶ En canvi la modernització del mercat de Sant Josep, autèntic mercat central de la ciutat, com ho demostra el constant creixement del nombre de parades en 1877 i en 1888,²⁷ es va veure impedita per diversos entrebancs. Un d'ells era que el projecte de reforma interior, activat per Àngel Josep Baixeras durant aquests anys, l'afectava de ple. Però aquesta situació de precarietat es va veure especialment aguditzada per la Reial Ordre de devolució dels terrenys de l'ex-convent de Jerusalem, que l'Ajuntament intentava negociar el gener de 1878.²⁸ La sentència final desfavorable del Consell d'Estat de 1882, va dur la Comissió de Foment municipal a acceptar un conveni de lloguer renovable i molt oneros. Una esmena es mostrava partidària de desocupar els terrenys, encara que reconeixia el següent:

Cuan grandes son las necesidades que satisface la Plaza de San José, por el punto en donde se encuentra establecida, pero el desarrollo de la misma ha coincidido con el incremento que ha tomado el ensanche de la derecha, lo que demuestra que los habitantes de esta parte de la ciudad acuden a proveerse de todo lo necesario para su alimentación al referido mercado, podría perfectamente prescindirse de los terrenos procedentes del derruido convento de Jerusalén y buscar otros a propósito en el Ensanche para construir en ellos un mercado, con lo que se evitarían los inconvenientes y molestias que los vecinos de dicha parte de la Ciudad experimentan.

En resposta a l'esmena, un membre de la Comissió considerava, en canvi:

Que por lo que hace a la indicación [...] sobre establecer un mercado en la derecha del Ensanche, que pudiera suplir en parte el de San José, debía advertir que reúne éste tales condiciones, gracias a su situación, que no pueden ser alteradas por más que se construyan otros mercados, existiendo también el inconveniente de tener que buscarse terrenos, difíciles de encontrar, atendido lo muy adelantada que está la edificación en aquel importante punto de Barcelona, siendo a todas luces insuficiente la Plaza de Junqueras indicada [...] en la sesión anterior como a propósito para ser destinada a mercado [...].²⁹

26. Poc abans de la seva inauguració s'autoritza «a la Sociedad Económica para celebrar una exposición general Catalana en el nuevo mercado de San Antonio», el que ens mostra la proximitat entre els palaus d'exposicions i els nous mercats (*AMAB*, Actes Municipals, 28 de juny de 1881, 63, f. 419v). Ramon Grau ha destacat en alguna ocasió el parentesc entre el Born o Sant Antoni i el palau d'exposicions de Fontserè per la Ciutadella. Comparteixen la condició d'espais pel desplegament de l'espectacle de l'abundància i de les mercaderies. El projecte de Rovira i Trias pel mercat de Sant Antoni és especialment interessant perquè adopta una forma panòptica que el porta a localitzar el local del director en el punt central. Una solució que serà molt contestada i finalment modificada. *Diario de Barcelona*, 8-XII-1881: «En el centro de la Plaza de San Antonio se está montando un pesado armatoste de madera y mampostería a manera de chalet suizo, detinado, según hemos oído, a oficinas del Director de dicha plaza y que hace perder la visibilidad de las 4 anchas y esbeltas naves que se unen en aquel sitio, perjudicando mucho, como es consiguiente, el buen efecto del edificio».
27. El 1877, el nombre de parades era de 1307, mentre que en el del Born era de 761. Els plànols d'aquest any i de 1888 ens mostren la saturació de la resta d'espais lliures amb noves parades (*AMAB*, Comissió d'Hisenda, expedients 7.119 i 8.428).
28. «Que se nombre Comisión para conseguir, si es posible, una transacción honrosa en la cuestión pendiente acerca del terreno que fue convento y casas de las monjas de Jerusalén, sin perjuicio de interponer un recurso contencioso administrativo contra la Real Orden de devolución y de tener preparados los medios de defender la posesión en que se halla el Excmo. Ayuntamiento en caso de que se viera perturbada dicha posesión» (*AMAB*, Actes Municipals, 1878, 60, 8 gener 1878, f. 13).
29. *AMAB*, Actes Municipals, 1882, 64, 10 octubre, f. 302v i ss.

Les discussions sobre el mercat de la dreta de l'Eixample resulten en realitat molt il·lustratives de la progressiva opció pels mercats de barri, després de la ambiciosa construcció dels dos primers mercats. En els casos de la Barceloneta i d'Hostafrancs l'elecció venia dictada per les pròpies condicions de la localitat. Però pel que fa a l'Eixample, el 1872 s'havia acordat establir-hi dos mercats, i el més urgent era el de la part dreta, més urbanitzada i habitada. Descartat el solar de Jonqueres, previst per Artigas, entre 1875 i 1883 es va estudiar el seu emplaçament en els terrenys de *La Catalana General de Crédito* que comprenia les dues illes entre els carrers de Bruch, Casp, Bailèn i Ausies March. L'argument bàsic en defensa d'aquesta opció justament era el «construir un gran mercado central», ja que amb la reforma havien de desaparèixer els mercats de Sant Josep i de Santa Caterina i, si aleshores no existia un gran mercat, no seria possible obtenir-lo amb les requerides condicions de centralitat. Un dels membres de la Comissió es va mostrar contrari a la idea del gran mercat «por las demostraciones de la experiencia, como es de ver con el de San Antonio que llevado el Ayuntamiento por un exceso de celo levantó en grandiosas condiciones que huelga excesivamente para las necesidades de aquella barriada; pudiendo decirse lo propio del Borne; y en segundo lugar, porque siendo de reducidas dimensiones, las necesarias no obstante para las necesidades del vecindario, tiene la ventaja de ser más factible por su menor coste». Adicionalment, algun regidor es va mostrar conforme amb aquest argument, perquè un mercat petit es construiria més ràpidament, «libr(ándose) el Municipio del precio del arrendamiento de los terrenos anexos al de San José». De manera que es va acabar abandonant la idea de gran mercat i es va optar per la construcció d'un mercat de barri.³⁰ En paral·lel, ja el gener de 1884 s'estava discutint un dictamen per l'adquisició del solar definitiu del que seria el mercat de la Concepció, amb l'oposició d'alguns regidors per diversos motius, entre els quals encara la seva dimensió insuficient. El 18 de juny s'aprovava definitivament el projecte i pressupost del mercat de la Concepció en la seva versió més reduïda.³¹

Els mercats i l'espai públic: el cas del Born i dels Encants

A diferència del mercat de la Concepció, la resta de nous mercats metàl·lics allotjaven mercats celebrats prèviament en espais públics oberts. En el cas de la

30. *AMAB*, Actes Municipals, 1875, 57, 2 abril 1875, f. 92, «Proposición sobre haberse acordado en 1872 establecer dos en el Ensanche». Cal recordar que les primeres notícies del mercat del Ninot són dels anys vuitanta. *AMAB*, Actes Municipals, 1875, 23 abril 1875, f. 122: «Moción para que la Comisión 3ª se ocupe del expediente relativo al emplazamiento de uno en el Ensanche [...] junto a Ausias March». *AMAB*, Actes Municipals, 1883, 65, 28 agost 1883, f. 270: «Empieza la discusión del dictamen proponiendo se adquieran terrenos a 'La Catalana General de Crédito' para emplazamiento del mercado de la derecha del Ensanche». Situat entre els carrers Bruch, Casp, Bailèn, Ausies March (dues mançanes) suposa la supressió del carrer Girona i resulta massa car. Sobre el gran mercat central o el mercat de barri: *AMAB*, Actes Municipals, 1883, 4 setembre 1883, f. 275; 1884, 66, 18 gener, f. 15v i ss.
31. «S/M [vol dir que no es resol; fórmula «Sobre la Mesa», damunt la taula] Dictamen para que se adquieran con destino al mercado de la derecha del Ensanche los terrenos de los sres. Vilavechia, Vidal y Cuadras, Pla, Juvé i Carsi en la manzana formada por las calles Aragón, Bruch, Valencia y Gerona» (*AMAB*, Actes Municipals, 1884, 66, 8 gener 1884, f. 8v) Aprovat: 2 desembre, f. 423v. «Se aprueba el proyecto y presupuesto mercado derecha del Ensanche» (*AMAB*, Actes Municipals, 1885, 67, 18 juny 1885, f. 187v). El 24 desembre es demana autorització al Governador per iniciar la cimentació i el 1888 s'inaugura.

Barceloneta, del Pedró o d'Hostafrancs, eren mercats relativament recents. En altres, com és el cas del Born, es tractava d'un mercat molt antic amb una forta xarxa d'establiments al seu voltant. Per ser el primer i incidir en un entorn molt consolidat, el cas del Born pot resultar el més il·lustratiu de la nova concepció de l'espai públic que poc a poc s'imposa.

Amb l'edifici a punt, primer calia fer la distribució de les parades i establir-ne les categories, marcar els preus mensuals, determinar les condicions per les subhastes. Prèviament, els venedors de l'antic Born obtindrien les seves parades a través de sorteig. Les condicions, però, no podien ser les mateixes del mercat a l'aire lliure. La Comissió d'Hisenda explicava que «atendidos los crecidos gastos que la construcción del mercado ha ocasionado, las mayores comodidades que en él encontrarán los vendedores, ha considerado que debía aumentar una pequeña cuantía el alquiler mensual de los puestos, y así lo ha hecho fijando sólo un 2,5% [?] más de lo que satisfacen los vendedores de los demás mercados, cantidad insignificante en comparación con las ventajas de que disfrutaban aquellos». Aquests arguments van ser rebatuts per una instància en la que es sol·licitava la rebaixa dels preus fixats, «demasiado elevados, no sólo comparado con los que hoy rigen, sino en proporción a la industria». Les tarifes havien estat elevades ja anys abans en funció de les promeses de millora (d'un 50% a un 70%), i eren massa cares «porque en rigor las ventajas del nuevo local (que durante los primeros años quedarán muy limitadas por estar más apartado el núcleo de la población) no representan otra cosa que las mejoras prometidas al establecer el recargo de 1872, y por lo mismo sería de estricta justicia que hoy por hoy no se impusiera un nuevo aumento».³²

En paral·lel, es plantejaven les millores a fer en la vella plaça del Born. L'octubre de 1876 es descrivia la proposta número 10, signada per Manuel Girona, i el plànol del primer projecte és de 13 de gener de 1877. En una instància del desembre de 1876, que val la pena transcriure extensament, els propietaris-veïns del Born exposaven que el trasllat del mercat havia suposat un greu detriment:

Junto a los mercados se establece un grandísimo número de industrias análogas o similares a los artículos que en aquellos se expenden y de ello es buen testimonio lo que acontece en la Rambla llamada de San José, pues en los bajos de las casas más cercanas al Mercado encuéntrase tiendas de comestibles de toda especie, y sobre todo de artículos para ropa, pesca salada, frutas secas y otros que no son de lo que podríamos llamar artículos frescos propios de la expedición de los mercados. Sabe V.E. igualmente que junto a éstos se establecen también tiendas de artículos de cocina u otros semejantes, como lo demuestran también en la misma Rambla de San José las tiendas de vidriado, loza y porce-

32. *AMAB*, Comissió d'Hisenda, expedient 7118, ff. 7, 49 i 50. En una altra instància (f. 40) hortelans i venedors al menor de verdures, llegums i fruites en el mercat vell del Born demanaven introduir modificacions al sistema de sorteig de les parades del nou mercat en atenció «a la índole particular de la industria a la que se dedican [...]. Los géneros a cuya expedición se dedican los recurrentes, son en particular de valor escaso y de mucho consumo, de suerte que para tener el puesto provisto a gusto de los compradores, no basta con un espacio reducido sino que ha de ocuparse una extensión regular. De aquí que algunos hortelanos del Borne, no pudiendo establecer su despacho en un sólo puesto de los señalados por el Ayuntamiento tiene concedidos dos o más que se ha tenido cuidado de colocar inmediatamente unos a otros, a fin de que pueda cuidarlos una sola persona, generalmente mujer [...] Conviene a todos que lo dicho no se pierda de vista y que se conserve lo que la experiencia ha consagrado como bueno».

lana abiertas en aquel sitio. Y sabe igualmente V.E. que por causa de la gran concurrencia que atraen los mercados se establecen en sus inmediaciones numerosas tiendas de ropas ordinarias, como lo demuestran igualmente las tiendas que hay junto al mercado de San José y en las calles laterales del Hospital, Petxina, Jerusalén y otras. Pues bien, esto mismo había sucedido como no podía menos de ser en la antigua plaza del Borne, y en ella había establecimientos que cuentan con grande antigüedad, con numerosa clientela creada a fuerza de años de servirle bien, sin duda con gran sacrificio de capitales por dilatado espacio de tiempo; y por esta circunstancia ha hecho elevar el valor de la propiedad urbana en aquella localidad por la animación que con la afluencia de géneros produce siempre un mercado. Trasladado a otro punto desaparecen tales condiciones, y es imposible que las tiendas de los expresados artículos vean concurrir a ellas todos los antiguos parroquianos, naturalmente atraídos a hacer las compras con economía.

Finalment, el que demanen és que es facin àmplies aceres de quatre o cinc metres, i que es permeti «a los dueños de las tiendas continuar ocupando, como hasta ahora, una extensión de cuatro palmos de la acera, aun cuando se les exigiese ciertas condiciones de ornato en la colocación de los objetos que expusiesen al público para su venta». ³³ La demanda va ser rebutjada: «se acuerda que no ha lugar a lo pedido y que se sujeten a las prescripciones generales del Municipio sobre aparadores y salientes».

Aquest episodi posa en evidència fins a quin punt els mercats tradicionals de carrer i els seus usos eren ja una incòmoda excepcionalitat en l'espai públic de la ciutat. Tota ocupació mercantil del carrer que dificulti la circulació d'homes i mercaderies (en un espai idealment buit) queda proscriu. El seu lloc ideal és el de transparència protegida de l'edifici del nou mercat, un espai separat de l'espai del carrer tradicional, lliure d'entrebancs, protegit de la intempèrie i segur per a la circulació d'uns compradors dedicats a la contemplació ordenada de les mercaderies. Les noves arquitectures de ferro i vidre dels mercats, que són les mateixes arquitectures dels passatges, dels pavellons d'exposicions i de les estacions de ferrocarril, es defineixen, de fet, des del trànsit segur i contemplatiu dels compradors, són, com deia Benjamin, arquitectures de la "transitorietat", de la circulació ordenada i segura de l'home mòbil, nòmada. ³⁴ Els mateixos entorns dels nous mercats, tot i generar els mateixos usos comercials dels que aquí es parla, ho faran d'una manera més ordenada, molt més "continguts" en les ordenades parades fora mercat, en els baixos comercials dels edificis dels carrers circumdants o en els espais progressivament controlats de la venda ambulat.

33. *AMAB*, Comissió d'Obres Públiques i Foment, expedient 456, caixa 3/0-3/1.

34. «In *Paris the Capital of the Nineteenth Century*, Walter Benjamin has noted how iron and glass were avoided in dwellings while such materials come to be used in passages, covered markets, pavilions for exhibitions and train stations: 'buildings which served transitory purposes'. Two contrasting modes of subjectivity begin to insinuate themselves into the world of things: on the one hand, the 'transitoriness' that determines a sort of man, mobile and nomadic; on the other, the old individualism of the inhabitant par excellence who defends his traditional 'permanence' or 'allocation' [...] It is certainly true that recent studies, for example, on the Victorian country house in Great Britain, or on the apartment building during the Haussmann era, tend to qualify Benjamin's assertion that 'iron, then, combines itself immediately with functional moments of economic life'» (G. TEYSSOT *Habits/Habitus/Habitat* (1996), <http://urban.cccb.org> (urban library))

Aquesta qüestió és també ben palesa en les discussions a l'entorn dels Encants. Per exemple, el 23 de setembre de 1879 s'aprovava retirar una filera de parades del carrer de Capmany. Una esmena s'hi oposava perquè considerava que la mesura quedava curta, ja que «ni los Encantes, ni los puestos de venta en la vía pública tenían razón de ser. Que la comisión quedaba a mitad de camino, puesto que habían de hacerse desaparecer por completo los puestos de venta que se colocan en la calle Capmany en los días de los Encantes».³⁵ En contra d'aquest argument, poc després, el 30 d'abril de 1880 es va aprovar un dictamen de la Comissió 1a en el que es proposava traslladar els Encants a la plaça Comercial, al davant del Born.³⁶ Després d'un llarg silenci, l'agost de 1882 es tornava a parlar del tema, i el 5 de setembre, en discutir-se la qüestió, queden clares les raons de la proposta: «que lo que ha movido a resolver lo que propone, ha sido, en primer lugar, una instancia suscrita por muchos propietarios y vecinos, en segundo lugar, porque no se perjudica en nada el tránsito, y en tercer lugar, para proporcionar ingresos al erario municipal y dar importancia a aquellos barrios y al mercado del Borne cuyos rendimientos están muy distantes de guardar relación con el capital invertido». El mateix regidor contrari als Encants en el carrer de Capmany s'hi va oposar amb arguments similars:

No responde a lo que exigen los modernos adelantos y al espíritu de la época [...] pues en lugar de secundar lo acordado por el Municipio, haciendo desaparecer el mercado de los Encantes, trata por lo contrario de establecer otro nuevo [...] el espíritu de todos los Ayuntamientos ha estado en contra de la continuación de los Encantes, no significando nada la petición de los vecinos, pues es imposible que se dicte una disposición que a todos satisfaga [...] lo que ha de dar positiva animación a aquellos barrios es la edificación y el desarrollo completo de todo lo que hay proyectado en el Parque.

Considerava menyspreable el rendiment a favor de l'erari, i que s'havia d'evitar «en lo posible que no se vengan a invocar, como ha sucedido con los actuales Encantes, los intereses creados». Un dels membres de la comissió defensava el dictamen argumentant que també hi havia «ferias y mercados semejantes en capitales de primer orden, entre ellas Madrid y París».³⁷ Finalment, el dictamen va tornar a la Comissió d'Hisenda fins que no s'hagués examinat la sol·licitud sobre la venda a les places i mercats, i s'haguessin estudiat tots els antecedents relatius als avantatges o inconvenients que podien oferir la continuació del Encants o fires semblants. Dos anys més tard, es proposava establir taules de venda de flors a l'antiga plaça del Born, un comerç molt més digne i acceptable.³⁸

35. *AMAB*, Actes Municipals, 1879, 61, 23 setembre, f. 411.

36. «S/M otro de la Comisión 1ª opinando que se acuerde ne principio la traslacion del mercado de los Encantes a la plaza Comercial, ordenando al Arquitecto municipal forme unos diseños para las mesas que en dicho mercado deben colocarse» (*AMAB*, Actes Municipals, 1880, 62, 20 abril, f. 162). «Apróbose sin debate el dictamen S/M» (*AMAB*, Actes Municipals, 1880, 62, 30 abril 1880, f. 169).

37. «Que se establezca en la plaza Comercial una feria análoga a la de los Encantes» [*dimarts, dijous i dissabte*] (*AMAB*, Actes Municipals, 1882, 64, 31 agost 1882, f. 276v); *AMAB*, Actes Municipals, 1882, 64, 5 setembre, f. 279v i ss.: Moció del regidor Cabot en contra que s'estableixi una fira anàloga a la dels Encants a la plaça Comercial.

38. «Que se establezcan mesas para la venta de flores en la Antigua plaza del Borne» (*AMAB*, Actes Municipals, 1884, 66, 20 maig 1884. f. 186).

La història posterior dels Encants mostra els mateixos dubtes i vacil·lacions. Tal com relata una defensa de 1892 dels seus venedors, el 1888, considerant la pròxima celebració l'Exposició Universal,

El Excmo. Ayuntamiento bajo el supuesto pretexto de que los Encantes, tal como estaban establecidos en la calle Consulado y plaza de San Sebastián, denigrarían Barcelona [...] decretó de una plumada la traslación de aquellos denigrantes encantos a los alrededores del mercado de San Antonio [...]. Los antiguos Encantes pues, con todos sus defectos y con sus 245 vendedores, fueron instalados (a pesar de las protestas de los que se creían perjudicados) a los alrededores de la más importante plaza-mercado, que hoy tiene la Condal Ciudad.

Quan el 1892 i 1893, alguns veïns reclamaven que tornessin al lloc de sempre, i la comissió havia emès un dictamen en aquest sentit, els venedors es van oposar a un nou trasllat, ja que «tantos afanes y tantos desvelos, no han podido menos que dar lo más satisfactorios resultados [...] ya que los establecimientos, antes perdidos, han adquirido potente vida y los 245 vendedores se han convertido en 700 vendedores fijos y en 200 temporeros». Finalment, apel·lava als interessos del propi Ajuntament: «después de los pingües rendimientos que los mismos proporcionan hoy al Ayuntamiento ¿Cabe dudar siquiera que si alguien pretende destruir tan precioso adelanto o bien intriga para que las cosas puedan volver al ser y estado que tenían antes de 1888?».³⁹ L'any següent, simplement s'intentarà posar ordre en el conjunt de venedors que s'havia distribuït sense massa control a l'entorn del mercat de Sant Antoni.⁴⁰

L'intent de superar els mercats tradicionals s'associa sovint al control de les formes d'urbanitat i a la moralització dels costums. Aquesta és una qüestió que es troba en tots els països occidentals.⁴¹ Les mancances en aquest àmbit s'utilitzen sovint com arguments interessats. Per exemple, en una instància l'any 1859 contra el trasllat del mercat d'Hostafrancs s'adduïa:

En primer lugar, quedando como queda la citada escuela en medio del trecho de la acera que sirve de plaza en términos que se puede decir que todo el frente de edificio es plaza, los niños y niñas, que en número de doscientos van a la misma escuela, tienen que oír y presenciar todos los días y a todas horas las blas-

39. *AHCB*, Entitats, 1-25, caixa 2.5, «1892, Exposición. Defensa de los derechos de los vendedores en los Encantes [...] del mercado de San Antonio». *AMAB*, Actes Municipals, 1893, 19 gener, f. 33v: «Vuelve a la comisión el dictamen de mayoría S/M (f. 338v del libro de actas anterior) para que se instale otra vez los Encantes en la plaza de San Sebastián».
40. *AMAB*, Actes Municipals, 1894, vol. 2, 85, 20 novembre, f. 270, i 27 novembre f. 290 i 294: Dictamen de la Comissió d'Hisenda. «[...] el principal objeto [...] activar la instalación definitiva del mercado de los Encantes [...]». Limitació i ordenació dels llocs de venda dels Encants al voltant de Sant Antoni i al carrer Urgell, tarifes, etc. Probablement, és quan es posen les bases del primer reglament. La qüestió del trasllat tornarà ser abordada el 1906, vegeu *AMAB*, Actes Municipals, 1906, Índex, caixa, 138, 20 novembre: traslladar el mercat dels Encants conegut amb el nom de Belcaire a la plaça de les Glòries Catalanes i que els dies de mercat siguin alterns amb els dels Encants.
41. H. TANGIRES, *Public Markets and Civic Culture in nineteenth century America*, Baltimore, John Hopkins U. P., 2003. J. SCHIEMCHEN, K. CARLS, *The British market hall. A social and architectural history*, New Haven, Yale University Press, 1999. LEMOINE, *Les Halles...* G-H. BAILLY & PH. LAURENT, *La France des Halles & Marchés*, Toulouse, Privat, 1998. V. E. THOMPSON, «Urban Renovation, Moral Regeneration: Domesticating the Halles in Second Empire Paris», *French Historical Studies*, 20 (winter, 1997), pàg. 87-109.

femias, palabras obscenas y deshonestas, riñas y disputas y todo lo demás que conforme nadie ignora pasa en las plazas de mercado lo cual ha de servir y sirve de malísimo ejemplo a la educación de la niñez y a la formación de los buenos hábitos y costumbres.⁴²

Els mateixos arguments s'utilitzaran el 1895 en una conferència publicada contra el mercat dels Encants:

Y sobre los moralizadores espectáculos que los feriantes nos brindan en sus días de venta ¿Qué diremos? No cabe duda que colocan la cultura de Barcelona en un grado que la honra sobremanera. Aquella infernal gritería [...] compuesta en su mayor parte de vulgares y obscenas palabras insultos soeces, que mutuamente se propinan, acompañados con frecuencia de gestos y acciones que nada tienen de edificante y otras análogas lindezas, produce un abigarrado conjunto de escenas que pugnan abiertamente con la moral y el pudor propios de ciudades como la nuestra.⁴³

En el reglament aprovat el 1898 aquest serà l'objecte de l'article 30: «Los vendedores tienen el deber de usar buenas formas y finos modales en sus relaciones entre sí, lo propio que con el público y con los empleados municipales del mercado».⁴⁴

Cap a la formació d'un modern sistema de mercats i la qüestió del solar Jerusalem: 1888 a 1900

Quan el 1897 va culminar el procés d'agregació, no només s'havien construït els sis nous mercats metàl·lics al municipi de Barcelona. Els diversos municipis del Pla havien anat protagonitzant les seves pròpies iniciatives.⁴⁵ A Gràcia, per exemple, hi havia, a finals de segle, tres mercats en actiu. El de la plaça de la Libertat, que fun-

42. AMAB, Comissió Obres Públiques i Foment, exp 1.530 3/1, 18 març 1859.

43. Mariano PIRRETAS, *Inconveniencias y perjuicios que los Encantes y el Rastro causan al Comercio al detall en particular y a Barcelona en general, Conferencia en la Liga de Defensa Industrial y Comercial de Barcelona*, Barcelona, 1895.

44. AHCB, Entitats, 1-25, caixa 2, 11.898, «Reglamento para el régimen de los mercados de esta Ciudad. Aprobado por el Excmo Ayuntamiento en Consistorio de 13 de abril de 1898». Vegeu també els comentaris sobre el Born i San Josep dins J. COROLEU, *Guía del Forastero en Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Seix Barral, 1887, pàg. 262.

45. La limitació del terme havia estat decisiva en la inacabable qüestió de l'Escorxadó. El procés s'havia eternitzat des de la proposta inclosa per Fontserè en el seu projecte per l'àrea del Parc el 1872. Aquest havia estat ràpidament rebutjat per motius higiènics. L'inici d'adquisició d'uns terrenys per edificar-lo en el terme de Sant Martí de Provençals, es va mostrar inútil per les dificultats que va posar aquest municipi. Els intents posteriors d'instal·lar-lo al terme de Sants tampoc van prosperar, i no va ser fins el 1886 que es va acordar la seva construcció en els terrenys de la Vinyeta, entre els carrers Aragó, Tarragona, Diputació i Vilamarí, dintre del terme de Barcelona. L'agregació suposava que el nou consistori heretava els diversos equipaments dels diferents municipis i els havia de reordenar. Això era molt clar en el cas dels escorxadors. Se suprimiren els de Sants, Les Corts, Sant Gervasi i Sant Andreu i es mantingueren provisionalment en funcionament els de Gràcia i Sant Martí de Provençals. Els diversos municipis del Pla havien tingut les seves pròpies polítiques pel que fa als mercats que s'havien d'integrar a partir d'aquell moment en un sistema molt més ampli i homogeni, seguint criteris que ja eren clars i explícits des de les discussions sobre el projecte d'Eixample, i des de la proposta de Cerdà. Havien de caldre encara bastants anys per aconseguir-ho, però l'agregació és sens dubte un pas decisiu en aquesta direcció.

cionava des dels anys 40, havia estat cobert amb una construcció metàl·lica acabada el 1888, i per dimensió i recaptació quedava al mateix nivell que el de la Concepció, i per sobre el de la Barceloneta (veure *figura 3*). A l'altra banda del carrer Gran, hi havia dos centres en clara competència: el de la plaça de la Revolució, que era descobert, i, a la Travessera, el 1892, un grup privat hi havia instal·lat l'edifici de l'Abaceria Central en conflicte obert amb l'Ajuntament de Gràcia i, després de l'agregació, amb l'Ajuntament de Barcelona.⁴⁶ A la esquerra de l'Eixample, al carrer València entre els carrers Villarroel i Urgell, i dintre del municipi de les Corts, hi havia anat prosperant el mercat anomenat popularment del Ninot (o de l'Avenir o de les Corts).⁴⁷ L'any 1889, per disposició de l'Ajuntament de les Corts de Sarrià, va ser traslladat a l'actual localització com a mercat descobert format per barraques de fusta. Al municipi de Sant Martí de Provençals s'havien construït els dos mercats coberts del Clot i de la Unió, en els dos principals nuclis de població que hi havia. Els dos projectes els va fer conjuntament Pere Falqués, l'any 1887, per encàrrec d'aquell municipi.⁴⁸ A Sants, el mercat anomenat de l'Hort Nou només estava parcialment cobert, però anava creixent ràpidament, de manera que el 1902 tenia ja més paradetes que els de la Concepció i de la Llibertat.⁴⁹ També Sant Andreu, Sant Gervasi i la Sagrera tenien els seus propis mercats, encara que de dimensió menor (veure *figures 1-3*). Horta i Sarrià també, però s'incorporarien més tard al municipi de Barcelona.

La gestió va ser fragmentada fins a l'agregació, però participava d'una experiència comuna. Això és visible en el cas del mercat de la Llibertat, molt afí als altres mercats de la seva generació de *La Maquinista Terrestre i Marítima*. També en els del Clot i Unió (1889), projectats per Pere Falqués, que era arquitecte municipal de Barcelona i que va treure profit de les experiències prèvies al plan-

46. A Gràcia, el Mercat de la Llibertat es completava amb llocs de venda en altres àrees de la vil·la amb una creixent concentració a la plaça de Isabel 2a, on es celebrava l'anomenat mercat de la Revolució. El 1888 es proposa a l'Ajuntament de Gràcia l'adquisició dels terrenys de la fàbrica F. Puigmartí i Cia, a la travessera de Gràcia, per instal·lar-hi un mercat. La superioritat considerarà gravosa la transacció. *El Diario de Barcelona* del 13 de desembre de 1892 anuncia que un grup privat hi ha aixecat «un gran mercado o Abaceria Central, construido con todos los adelantos conocidos». El 21 de desembre el mateix diari anuncia l'obertura al públic. A partir d'aquí s'obrirà un llarg litigi amb l'Ajuntament de Gràcia, que l'Ajuntament de Barcelona heretarà després de l'agregació. La resposta de les instàncies municipals serà el projecte de renovació del mercat de la Revolució, les obres del qual seran subhastades el 13 de juny de 1903 i iniciades el 13 d'agost de 1904. No serà fins el juliol de 1911 que s'acordarà la compra de l'Abaceria Central per part de l'Ajuntament i el mercat de la Revolució serà desmuntat i part dels seus materials reutilitzats en la construcció del mercat de Sant Gervasi. Vegeu «L'Abaceria Central», *Gaceta Municipal*, 29 (17-VII-1950), pàg. 741-746.
47. Vegeu «L'obra constructiva de l'Ajuntament: el nou mercat del Ninot», *Gaceta Municipal*, 39, 2 octubre 1933, pàg. 1007-1015.
48. *AMAB*, Patrimoni Artístic Ambiental, caixa 46.186, expedient 7.125, Q147, Mercat del Clot, «Proyecto de Mercado Cubierto para la plaza del Clot, 1886, Ayuntamiento Constitucional de San Martin de Provencals», i «Memòria, de 7 de gener 1887, de Pere Falqués»: «En la manera de cubrir un mercado entra como circunstancia de consideración la economía de puntos de apoyo intermedios del área abrigada y por tanto precisa buscarse una solución en que se apoye la cubierta en los cierres laterales. A este objeto sentamos firmes apoyos en las líneas de largo y sobre ellos descansa la cubierta dejando del todo libre la longitud cobijada. Como no admitimos el cierre lateral del mercado, no construimos para los dichos apoyos un muro continuo sino muros contrafuerte en cada eje de tramo y en el sentido de los pares de cubiertas [...] La adopción de los citados muros de apoyo y contrafuerte en lugar de columnas de hierro lo motiva aparte de la economía, la necesidad en todas formas de los muretes de separación de las carnicerías. [...] En la obra de albañilería se emplea el ladrillo en fábrica vista en el exterior y revocado en los interiores y el cemento en los cuerpos y remates moldeados».
49. «Se acuerda la construcción de dos naves laterales del Mercado nuevo de Sans en terrenos denominados 'Hort Nou', por 164.444,33 ptas; volviendo a la comisión para su estudio los demás extremos del dictamen» (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 11 gener, 94, f. 21v). S'aprova prèviament el projecte l'arquitecte municipal i el pressupost total de 310.398,92 ptas. També: *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, expedient 7.103, caixa 46.174.

tejar uns mercats de construcció més econòmica, substituïnt els pilars de fosa pels pilars d'obra de fàbrica, que separaven les parades i sostenien les encavallades. L'agregació necessàriament imposava una nova escala d'administració i una gestió conjunta de tots aquests mercats. Trobem un primer balanç esquemàtic en un expedient de 1900.⁵⁰ Els anuaris estadístics que es van publicar a partir de 1902 ens ajuden a avaluar la situació al final del període. L'Ajuntament assumeix les qüestions pendents dels diversos municipis, i lògicament aquest balanç havia de ser la base per una nova empremta al conjunt.

El 1899, s'estaven fent les marquesines del mercat de la Llibertat, que amplien el nombre de parades fixes, es va acordar la construcció de les naus laterals del nou mercat de Sants, en els terrenys denominats de l'Hort Nou, i un dictamen proposava la instal·lació d'un mercat a la plaça de Galvany a Sant Gervasi.⁵¹ El 1900, un altre dictamen proposava que s'acordés en principi la construcció d'un mercat a l'esquerra de l'Eixample.⁵² En aquest any, el mercat del Ninot estava instal·lat en un terreny de propietat privada pel qual l'Ajuntament pagava un lloguer; era obert, encerclat per una tanca de fusta amb parades de venda en mal estat de conservació.⁵³ L'Ajuntament havia heretat també el plet amb l'Abaceria Central de Gràcia. El 1901 desisteix d'adquirir-ne l'edifici. Davant d'aquesta situació, el 1902 treu a subhasta l'edifici del mercat de la plaça de la Revolució, al mateix temps que el de Sant Gervasi.⁵⁴ El 1903, una moció demanava la construcció dels mercats de Sant Andreu i de la Sagrera.

Les dades que consten en la relació i valoració que el 1900 es fa dels mercats de la ciutat i en els anuaris que es publiquen a partir de 1902 ens donen una visió molt útil de conjunt. El primer que cal destacar és una paradoxa sorprenent. De

50. *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, expedient 7.103, caixa 46.174, Mercats Barcelona 1900.

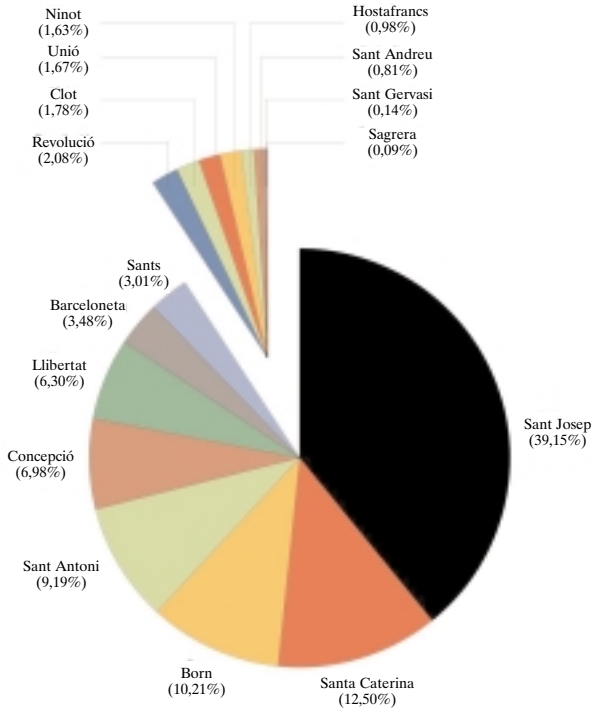
51. «Se aprueba recepción de Marquesinas instaladas alrededor del mercado de la Libertad (Gracia)» (*AMAB*, Actes Municipals, 1898, 92, 18 maig, f. 462v). «Se acuerda la construcción de dos naves laterales del Mercado nuevo de Sans en terrenos denominados 'Hort Nou', por 164.444,33 ptas; volviendo a la comisión para su estudio los demás extremos del dictamen...» (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 11 gener 1899, 94, f. 21v). Prèviament, s'aprova el projecte l'arquitecte municipal i el pressupost total de 310.398,92 ptas: «S/M el dictamen proponiendo la instalación de un mercado en la plaza de Galvany (San Gervasio)» (*AMAB*, Actes Municipals, 23 juny 1899, 94, f. 522). El 30 de juny torna a la comissió aquest dictamen, El 1900, l'Ajuntament renuncia a adquirir un terreny en el carrer Laforja per destinar-lo a mercat públic; el 1901, aprovació obres de cimentació del mercat de l'Hort Nou; el 1903, el de 3 de desembre, «se acuerda subasta para la construcción de al cubierta en la plaza del mercado de San Andrés» i «construcción naves [...] mercado de Hort Nou».

52. *AMAB*, Actes Municipals, 1901, «S/M dictamen para que se abra concurso para adquirir terrenos destinados al emplazamiento de un mercado a la derecha del Ensanche». *AMAB*, Actes Municipals, 1906, 19 juny, «S/M plec de condicions, pressupost i plànols relatius a les obres de construcció del nou mercat de l'Avenir»; 3 juliol, «Aprovar dictamen construcció del nou mercat de l'Avenir»; 16 octubre: «Que els edificis del nou mercat de l'Avenir i el Quartel Central de Bombers s'aixequin perpendicularment a l'Hospital Clínic. Mercat cap a Villarroel i Bombers cap a Casanovas».

53. *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, Q 147, «Relació i valoració dels Mercats de la Ciutat», expedient 7103, caixa 46.174.

54. *AMAB*, Actes Municipals, 1899, 94, 12 abril, f. 273: «Se aprueba lo realizado por el Abogado asesor D. Buenaventura Grasas en el pleito con la Gerencia de a 'Abaceria Central' de Gracia». *AMAB*, Actes Municipals, 1901, 6 setembre: «S/M dictamen para que signifique al Gobierno de la Provincia que este Ayto. desiste de la adquisición del edificio "Abaceria Central de Gracia" para instalar un mercado público». Vegeu també «L'Abaceria Central», *Gaceta Municipal*, 29 (17-VII-1950), pàg. 741-746. *AMAB*, Actes Municipals, 1901, 6 de desembre: «Proposició perquè l'arquitecte municipal procedeixi amb l'Administració d'Hisenda per verificar l'avaluació pericial dels mercats de Llibertat, Revolució, Unió, Clot, la Sagrera, Sant Andreu, Sants i Porvenir». *AMAB*, Actes Municipals, 1902, 2 de desembre: s'acorda treure a subhasta el projecte de construcció d'un mercat a la plaça de la Revolució, i moció perquè mentre durin els treballs de construcció dels mercats de la Revolució i de Sant Gervasi es permeti als venedors mantenir les taules en els carrers adjacents. 1903; 19 novembre: s'aprova la minuta d'escriptura d'adjudicació a la societat Reinholol [?] d'Alemanya [...] la construcció del mercat de la Revolució i subhasta de la part metàl·lica del mercat de Sant Gervasi; 24 desembre: s'acorda treure a subhasta la construcció dels fonaments de la plaça de Galvany; 3 de desembre: Subhasta "albañilería, etc" Revolució.

Figura 3. Recaptacions dels mercats de Barcelona, 1902

Font: *Anuari Estadístic*, 1902

tots els mercats del municipi de Barcelona, abans de l'agregació, l'únic que es manté sense una arquitectura definida, sense acabar, i pràcticament al descobert és el de la Boqueria, el principal mercat de la ciutat. Aquesta situació resulta encara més xocant quan coneixem, gràcies a l'anuari de 1902, les recaptacions dels diversos mercats de la Barcelona posterior a l'agregació. El mercat de Sant Josep, o de la Boqueria, representa el 40% de la recaptació del total dels 16 mercats de la ciutat.⁵⁵ També resulta sorprenent que el segon, el mercat de Santa Caterina, amb el 12%, sigui descrit el 1900 així: «este edificio en su mayor extensión se halla en estado ruinoso efectuándose en la actualidad algunas reformas». En definitiva, els dos mercats més cèntrics i més importants són els que estan en pitjors condicions. Una de les raons atribuïbles d'aquesta situació anòmala és l'amenaça que suposa la pendent reforma interior.

En efecte, el projecte de Reforma Interior d'Àngel Josep Baixeras de 1 de març de 1888 afectava els mercats de Sant Josep i de Santa Caterina i proposava novament un mercat a Jonqueres i, al Raval, un al solar de la Casa de la Misericòrdia i l'altre tocant a les Drassanes. Tots sobre les noves vies B i C. En el cas de la Boqueria, a aquesta amenaça s'hi afegia la indecisió sobre el futur del solar de l'ex-convent de Jerusalem. Dos motius de precarietat que impediran la

55. *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 503-530.

seva reordenació arquitectònica, però no el seu reforçament de fet. Només cal veure el repartiment de les recaptacions el 1902, que com ja s'ha dit s'obtenien en un 40% d'aquest mercat. L'explicació d'aquest percentatge no només depèn del nombre de parades, cal considerar també el que paguen mensualment. Les xifres mostren, el 1877, una altíssima proporció de les diverses parades de carn (les que més cotitzaven) a la Boqueria, si es compara amb els altres mercats, i una molt més baixa proporció de les de verdures i les fruites.⁵⁶ Una situació molt diferent a la del 1849, quan concentraven a Sant Josep una aclaparadora majoria de les venedores de verdura (i també de fruites).⁵⁷ Aquestes diferències van ser lògicament la conseqüència de la pressió de les pròpies lleis del mercat i d'una estratègia que va portar a l'increment de la recaptació municipal sense augmentar el nombre de les parades.⁵⁸

Com ja havia passat abans de l'agregació, la consolidació de l'estructura dels mercats va patir diversos obstacles, però el més paradoxal eren les dificultats gairebé insuperables per ordenar el mercat central. El juliol de 1895, la Comissió d'Hisenda proposava acceptar, en principi, la compra del solar de Jerusalem.⁵⁹ El 16 de juliol de 1896, el Consistori va aprovar el projecte i pressupost i el 5 de juny de 1897 acordava posar en marxa el procés d'expropiació.⁶⁰ El principal argument

56. El mercat de Sant Josep va passar de 1.307 parades l'any 1877 a 1.568 l'any 1903, i el Born de 761 a 811. El mercat de Sant Antoni l'any 1903 tenia 701 parades, mentre que Santa Caterina en tenia 761 el mateix any (*AMAB*, Comissió d'Hisenda, expedient 8.436, i *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1903).

57. SAURI, *Manual*...

58. La competència entre els venedors per obtenir una parada al mercat de la Boqueria queda palesa en aquest comentari: «que no en todas las plazas-mercado se arrendaban los puestos para la venta de pescado, dependiendo de esto el mayor o menor local de que se disponía. Que en los mercados del Borne y Santa Catalina, podían vender todos los pescadores que se presentasen; pero esto no podía hacerse en el mercado de San José, en el cual siendo reducido el espacio, era precisa la autorización para ocupar los puestos de venta; debiendo además añadir que aún en este mercado, los que tienen autorización para vender en puestos fijos, pueden hacerlo sólo a las primeras horas de la mañana y que despues puede vender cualquiera que se presente...» (*AMAB*, Actes Municipals, 11 octubre 1878, f. 426v).

59. «Otro de la Comisión de Hacienda, proponiendo: 1º Que esta Corporación Municipal acepte en principio la compra de los terrenos del solar de Jerusalén del mercado de San José, que hoy disfruta a título de arriendo, por el precio fijado por el Arquitecto Municipal de 14,50 pesetas el palmo cuadrado. 2º Que una vez aceptado este acuerdo vuelva el expediente a la Comisión dictaminante, para que previo replanteo de dichos terrenos que practique dicho facultativo, proponga la forma de pago del precio estipulado, los medios de satisfacerle y los trámites que habrán de observarse para llevar a efecto la adquisición» (*AMAB*, Actes Municipals, 1895, 87, 2 juliol, f. 13v). «Es deshechado un dictamen de minoría que estaba sobre la mesa proponiendo no se adquieran los terrenos de Jerusalén [...]. Se aprueba el dictamen de mayoría opinando lo contrario que el anterior» (*AMAB*, Actes Municipals, 1896, 89, 16 juliol, f. 94v-106). Es redimeix també el cens que gravava el mercat de Sant Josep (1896).

60. Mentrestant, encara el 4 març 1897 es negocia la pròrroga del lloguer: «Leyose otro [...] dando cuenta del proyecto con los conductores del solar de Jerusalén actualmente ocupado como anexo al mercado de San José, para prorrogar por un año el arriendo de los expresados terrenos en condiciones beneficiosas para el Ayuntamiento y solicitando al Consistorio la aprobación de dicho convenio, que permitirá arbitrar con desahogo la solución definitiva del expediente sobre adquisición de los mencionados terrenos [...] se aprobaron sin particular alguno» (*AMAB*, Actes Municipals, 1897, 90, f. 149v). El 5 juny de 1897, es decidia procedir a l'expropiació dels terrenys: «Otro, proponiendo se acuerde a los efectos de lo resuelto en consistorio de 16 de julio de 1896. 1º Aprobación del Proyecto y presupuesto de un mercado público formulado por el arquitecto municipal cuyo emplazamiento ha de verificarse en los terrenos que ocupa el antiguo de San José y en los procedentes del derruido convento de Jerusalén. 2º Que se eleve dicho proyecto al Gobernador Civil de la provincia para su declaración de utilidad pública [...], todo ello con el fin de que pueda en su día el Ayuntamiento, previa la formación del correspondiente presupuesto extraordinario y los expedientes de expropiación de los inmuebles que vienen afectados por el citado proyecto, acordarse en definitiva la celebración de la subasta de las obras de dicho nuevo mercado, con arreglo al Pliego de Condiciones que habrá de redactar el Arquitecto Municipal» (*AMAB*, Actes Municipals, 1897, 91, f. 124). El 29 desembre 1897: «Se acuerda remitir al Gobierno de la Provincia el proyecto de instalación definitiva de un mercado en los solares de San José y Jerusalén para que se sirva dictar la declaración de utilidad pública. El 22 febrer 1899». *Ibid.* núm. 94 f. 127: «Se designa al sr. Arquitecto perito para que proceda a la medición y justiprecio de las fincas que se han de expropiar para la instalación de un mercado definitivo en los solares de San José y de Jerusalén [...]. Los propietarios están contenidos en la relación nominal publicada en el Boletín oficial

per una adquisició tan costosa era, com es palesa en un dictamen de 1900, la instal·lació d'un mercat central en els solars de Sant Josep i Jerusalem i la resposta a la creixent problemàtica dels majoristes.

Epíleg: els intents d'ordenació de la venda al major

Sovint s'oblida que el Born no es va convertir en mercat de majoristes de fruites i verdures fins 1921, i que és justament al llarg dels anys que estem estudiant quan s'adverteix la creixent importància de la venda al major.

En són un indicatiu les temptatives de diverses societats entre 1878 i 1880, de consolidar un mercat de subhastes –seguint el model que s'havia aplicat a algunes ciutats franceses–, primer al mercat de Santa Caterina i després al de Sant Josep.⁶¹ El 1882, un dictamen de la Comissió d'Hisenda proposava la construcció de vuit barraques dintre del mercat del Born per instal·lar-hi els venedors al major de peix fresc que, en aquella data, estaven en el passeig de la Circumval·lació del Parc.⁶² El 1891, hi han diverses iniciatives que ens ajuden a dibuixar una situació de canvi. El 3 de febrer es dona notícia de la recepció de la reixa i portes de ferro que tancaven el dipòsit del peix al major del mercat del Born.⁶³ El març es proposa destinar un gran edifici de la ciutat per l'allotjament, reconeixement i contractació de bestiar i el juny es proposa que es construeixi un dipòsit per a la venda de peix al major a l'edifici que ocupava la galeria de material de ferrocarrils de l'Exposició Universal, l'anomenada Galeria de Màquines, situat al carrer Sicília (ara Wellington).⁶⁴ El setembre, s'aprova un dictamen que proposa la construcció d'un «dipòsit-mercat i lazaretto» de gallines al mercat de Santa Caterina. Un regidor demanava «que no

de esta provincia en julio de 1898» (*AMAB*, Actes Municipals, 1897, 91, f. 705v). Efectivament, el 14 juliol 1898 es publica la relació dels propietaris, cases i solars afectats al *Boletín Oficial de la Provincia*, pàg.1. Hi trobem un total d'11 finques afectades. El conjunt més important, el del solar de l'ex-convent, són 3 finques propietat de D. Antonio Fontanals i altres amb una superfície de 6729, 68m². I el 25 febrer 1899: «Se acuerda instruir expediente de expropiación de las fincas afectadas por el proyecto de instalación de un mercado definitivo en los solares de las plazas de San José y de Jerusalén» (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 92, f. 204).

61. «S/M la concesión a C.J. Osmin Lacombe para subasta de comestible en Santa Catalina» (*AMAB*, Actes Municipals, 1877, 26 juny, f. 315v); el 3 de juliol: «Se aprueba el anterior dictamen» (f. 321v); el 21 de maig de 1878: «S/M la concesión de un mercado de subastas en el de San José a la Sociedad Fernand Dartis y Cía» (f. 220); el 4 de juny: «Se aprueba el anterior dictamen» (f. 262); el 19 de juliol: «Se aprueba escritura del mercado a subasta que establece en San José el Sr. Dartis» (f. 338); i el 30 d'agost: «Se declara acabada la concesión del mercado a la subasta de los Sres. Dartis y Cía y que se adjudique al mejor postor» (f. 377v). El 16 de novembre de 1880: «S/M la petición del Sr. Vall para que se permita establecer un mercado a la subasta en el de San José» (f. 583); i el 23 de novembre: «Se aprueba este dictamen S/M con una enmienda del Sr. Escuder» (f. 598).
62. Hi ha un acord perquè quedi S/M un dictamen de la Comissió d'Hisenda, opinant «que se den las oportunas órdenes al Sr. Arquitecto municipal a fin de que con arreglo al proyecto formado y presupuesto de 7.059 pesetas construyan 8 barracas en el interior del mercado del Borne a fin de destinarlas a la venta de pescado al por mayor y trasladar a las mismas los puestos que para dicho objeto existen en el paseo de Circunvalación del Parque» (*AMAB*, Actes Municipals, 1882, 3 octubre, f. 298). El 19 juny 1883: «Que se terminen las casillas de venta de pescado fresco al por mayor en el mercado del Borne» (f. 193), import: 11.565 ptes.
63. «Se verifica la recepción provisional de la verja y puertas de hierro de cierre del depósito de pescado al por mayor del Mercado del Borne» (*AMAB*, Actes Municipals, 3 febrer 1891, f. 95).
64. «Se acuerda destinar un gran edificio en esta ciudad para el alojamiento, reconocimiento y contratación de ganados» (*AMAB*, Actes Municipals, 1891, 17 de març, f. 181); el 25 de juny: «Que se construya un depósito para la venta de pescado al por mayor, en el local del Parque que ocupaba la galería de material de ferro-carriles de la Exposición Universal» (f. 462). L'1 de desembre de 1897 s'acorda procedir a la subhasta de materials per a la construcció dels mercats de la volateria i fruites al major.

estén sujetas al ingreso en dicho depósito mercado, mas que las gallinas que se importen desde el extranjero, sin perjuicio de que los veterinarios municipales practiquen diariamente en los mercados una activa inspección para examinar el estado de salud de aquellas aves, que del país se introduzcan al detall [...] siendo de todos reconocido que las extranjeras, como consecuencia de las travesías que han de efectuar poco menos que amontonadas, son las que contienen los principios infecciosos...». Si no es feia així, es corria el perill de matar el comerç del que subsistien moltes famílies.⁶⁵ La qüestió del control sanitari era, doncs, un motiu important de la centralització de la venda al major i havia esdevingut més problemàtic amb l'augment dels productes importats que venien de lluny. L'augment de les parades de volateria entre 1877 i 1902 reflecteix un augment notable d'aquestes importacions, que són comentades a l'anuari de 1902: «Barcelona es la ciudad del mundo en donde se consumen más gallinas, que proceden generalmente de Rusia, Turquía, Francia, Italia y Portugal».⁶⁶

La venda al major de fruites i verdures, la més important en termes quantitatius, estava repartida entre els principals mercats. L'any 1920 encara s'hi destinaven més de 3.500 m² al mercat de Sant Josep, 1.750 m² al de Santa Caterina, una mica menys de 1.000 al de Sant Antoni, gairebé 300 m² a Sants, 230 m² al mercat de la Llibertat de Gràcia i 124 m² al Clot.⁶⁷ El seu constant increment havia anat fent variar la seva regulació. Les actes municipals ens en donen notícies significatives.⁶⁸

65. «Que se anuncie la subasta para la construcción de un depósito de gallinas en el mercado de Santa Catalina» (*AMAB*, Actes Municipals, 1891, 19 de maig, f. 362). Vegeu també: 10 de setembre de 1891, f. 162 i 15 de setembre de 1891, f. 176.

66. «Barcelona es la ciudad del mundo en donde se consumen más gallinas, que proceden generalmente de Rusia, Turquía, Francia, Italia y Portugal. Las indígenas se importan de Aragón, Lérida, Galicia, Gerona, de las regiones del Llobregat, Islas Baleares, Murcia y Valencia [...] La cantidad recaudada durante el año 1902 no representa más que dos quintas partes de lo que ha de cobrarse cuando el mercado de aves, caza y conejos reúna las condiciones de capacidad e higiene necesarias, dando facilidades para que puedan cuidarlas sus propietarios, se haya construido el departamento de matanza y una gran cámara frigorífica para poder conservar, de este modo, durante unos días las gallinas sacrificadas, evitando los gastos de alimentación y alteraciones probables» «Mercado de la Volateria» (*Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 519 i ss.). Anys després, en el propi *Anuario* es comentava la procedència dels ous: «De Oriente: el huevo de más consumo y al mismo tiempo el de más negocio, pues desde aquí se manda a Madrid, Valencia, Zaragoza y demás capitales de provincia.» (*Anuario Estadístico de Barcelona*, 1911, pàg. 477). Pel que fa al peix: «Diferentes veces se ha reclamado contra el modo cómo se conduce y arregla el pescado en los diferentes depósitos que existen en la capital, manifestando las malas artes de que en los mismos se valen los vendedores de pescado para que este artículo alimenticio tenga todas las apariencias de verdadera frescura y excelente calidad. Ya en 1891 el Revisor práctico de pescado D. Baldomero Burgada, manifestó las condiciones que había de reunir un mercado especial al por mayor. Explicó la necesidad de que al mercado estuvieran unidos los depósitos-almacenes, obligando al cierre de los existentes, para de este modo poder ejercer vigilancia continua sobre el pescado almacenado o puesto en las neveras existentes en los mismos depósitos. Opina el Sr. Porta, Director técnico de dicho mercado, que interesa la pronta instalación de una gran cámara frigorífica que conservaría el pescado por el frío seco, con lo cual no pierde aquel sabroso artículo alimenticio parte de sus condiciones de sabor [...] El pescado salado es de grandísimo consumo en Barcelona, siendo el bacalao el plato invariable de la cena de la familia obrera» («Mercado de pescado al por mayor», *Anuario Estadístico de Barcelona*, 1902, pàg. 522 i ss.).

67. *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, expedient 7.108, caixa 046177 (13/88/803), octubre 1920, «Proyecto de habilitación de parte del mercado del Borne para la venta al por mayor de frutas y verduras».

68. Per exemple, el 1898, amb la construcció de la marquesina del mercat de la Llibertat, es reorganitzaren els llocs de venda al voltant del mercat, de manera que «los puestos situados en la parte norte [...] se destinen a la venta de flores, los de la parte sud a los payeses y los de la parte oeste a la venta al por mayor». (*AMAB*, Actes Municipals, 8 juliol 1898, 93, f. 44). «Vuelve a la Comisión el dictamen S/M relativo a la organización de los puestos de venta situados alrededor del mercado de la Libertad» i «Que los puestos situados en la parte norte [...] se destinen a la venta de flores, los de la parte sud a los payeses y los de la parte oeste a la venta al por mayor». Seguint el mateix debat: «El sr. Tralbal [...] manifestó también que no atinaba a comprender porque no podía acordarse que los vendedores del exterior se dedicaran sólo a la venta al por mayor, ya que los mismos terminadas las horas destinadas a esta clase de venta, podrían pasar a ocupar los puestos vacantes del interior del Mercado» (*AMAB*, Actes Municipals, 26 d'octubre de 1898, 93, f. 318). Lesmena es va desestimar.

En una exposició de 1892 en defensa dels drets dels venedors dels Encants, es deia que si originalment els patis triangulars del mercat de Sant Antoni havien estat projectats per ser destinats a la venda al major de «verduras, frutas, granos y hortalizas, gallinas, conejos, huevos y demás mercancías o productos agrícolas», i afegia que aquests productes, procedents en la seva majoria dels pobles del Llobregat, havien de ser transportats «(sin que pueda nadie explicarse por qué) primero al mercado de Santa Catalina, para volver después al detall, al tantas veces nombrado mercado de San Antonio».⁶⁹ L'any 1895 s'insistia en traslladar al mercat de Sant Antoni els articles al major que en aquell moment es venien a Sant Josep, sempre amb greus problemes d'espai.⁷⁰ En tot cas, l'episodi més important és el que ja s'apuntava el 1891, d'aprofitar la Galeria de Màquines de l'Exposició Universal com a instal·lació per a la venda al major. L'any 1897 es proposa dedicar-lo a Mercat de Volateria, Fruites i Peix al Major, i l'any següent es comencen les obres. El 1900 el Mercat de la Volateria era, però, l'únic dels tres que estava ja en funcionament.⁷¹

El 1899, s'adverteix un cert canvi de programa quan s'acorda instal·lar el Mercat de Fruites i Llegums en el Born «donde había el de pescado también al por mayor», alhora que es proposa «que los consignatarios de pescado establecidos en el mercado del Borne, tengan derecho a ocupar mediante sorteo las barracas o garitas del nuevo mercado de pescado al por mayor, con sujeción a la correspondiente tarifa del presupuesto y que las garitas i barracas que resten después de dicho sorteo, así como también como los departamentos de todas clases, se adjudiquen por subasta con sujeción también la expresada tarifa...». Cal pensar que aquests canvis, a part de les majors facilitats d'inspecció i la possibilitat d'instal·lar frigorífics, significava un augment sensible de l'espai i de les parades.⁷² El 3 de maig 1899 es va procedir

69. «Un nuevo acuerdo de la Alcaldía (sense data) autorizó la venta de toda clase de artículos nuevos, dentro de los cuatro espaciosos triángulos que completan la plaza-mercado de San Antonio, cuyos triángulos no podían ni pueden servir para tales ventas, ya que fueron proyectados y construidos, para que en los mismos pudieran efectuarse las transacciones al por mayor, de verduras, frutas, granos y hortalizas, gallinas, conejos, huevos y demás mercancías o productos agrícolas que, procedentes de los pueblos del Llobregat, deben ser transportados (sin que pueda nadie explicarse por qué) primero al mercado de Santa Catalina, para volver después al detall, al tantas veces nombrado mercado de San Antonio. De suerte, que el Ayuntamiento de Barcelona con tal acuerdo destruyó el proyecto del referido mercado, anuló las transacciones al por mayor de las mercancías propias de tan bien estudiada plaza» (*AHCB*, Entid. 1-25, caixa 2.5, «Exposición. Defensa de los derechos de los vendedores en los Encantes... del mercado de San Antonio, 1892»).
70. «Pasa a la Comisión correspondiente una proposición de varios Concejales (Comorera, Nebot, Blanch) interesando que se traslade al mercado de San Antonio la venta de artículos al por mayor hoy existente en el de San José, y que se proceda a la pronta realización del mercado proyectado en el cruce de las calles de la Universidad y Aragón» (*AMAB*, Actes Municipals, 1895, 86, 27 juny, f. 433v).
71. «Otro, para que se proceda a la instalación de los mercados de volatería, frutas y pescado al por mayor por la cantidad total de 49.912 ptas, de conformidad al proyecto y presupuesto presentados por el Sr. Arquitecto Municipal» (*AMAB*, Actes Municipals, 1897, 91, 1 desembre, f. 605v-606). El 9 de febrer de l'any següent: «Se acuerda la subasta para las obras de instalación de los mercados de volatería y pescado al por mayor» (*AMAB*, Actes Municipals, 1898, 92, 9 febrer, f. 138v). Adjudicada el 9 de març. El 26 octubre 1898: «Dictamen de la Comisión de Fomento [...] para que teniendo en cuenta la urgente necesidad de continuar las obras de construcción de un Mercado de Volatería, Fruta y habilitación del de Pescado se practiquen las citadas obras por los operarios de las brigadas que corre a las órdenes del Arquitecto Municipal dentro del importe del presupuesto de 43.000 ptas» (*AMAB*, Actes Municipals, 1898, 93, 26 d'octubre, f. 312). El 12 juliol 1899: «Se encargan al Sr. Arquitecto Municipal los trabajos necesarios para la pronta terminación de los mercados de frutas y volatería» (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 95, 12 juliol, f. 18). El 12 juliol de 1901 hi ha una nova al·lusió al «Mercado de Volaterías y Fruta» (*AMAB*, Actes Municipals, 1901, 106, 12 juliol, f. 42v).
72. «Se acuerda la instalación de un Mercado de Frutas y Legumbres al por mayor que se instalará en el del Borne y lugar donde había el de pescado también al por mayor» (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 94, 29 març, f. 240). I el juliol de 1906: «Accedir a lo solicitado por la Asociación de Faquines del Mercado de Frutas y Verduras para no permitir prestar trabajos a ningún faquin que no forme parte de la Asociación» (*AMAB*, Actes Municipals, 1906, Index, caixa, 138, 11 juliol, vol.1, 390v).

al sorteig de les parades que havien d'ocupar els venedors del Born, i a la subhasta de les restants, i el 19 de maig va ser inaugurat.⁷³

Coneixem la situació i superfícies d'aquests mercats de venda al major l'any 1900. El mercat de Volateria ocupava 5.444 m² de l'edifici de la Galeria de Màquines de l'Exposició. El de Fruites era nominalment al mateix solar i ocupava gairebé 3.300 m², però no estava en explotació. El mercat de peix al major era al carrer Marquesa, tocant a l'Estació de França, i tenia un terreny annex entre els carrers Ocata, Aduana i Marquesa, d'uns 390 m².⁷⁴ La seva localització pràcticament a l'Estació de França, no devia ser gens casual i anys després es proposava fer una derivació que entrés directament a la instal·lació.⁷⁵ El 1904 hi va haver les primeres propostes de tornar a traslladar al mercat del Born la venda de peix al major. La proposta va prosperar. El 1908 es va sortejar la distribució de les parades, i encara el 1909 s'hi van fer diverses obres.⁷⁶ Per documents posteriors sabem que el mercat del peix al major ocupava 1.719 m² dels més 8000 m² del Born.⁷⁷

Aquest ràpid recorregut per un període històric que tan decisivament va modelar el sistema de mercats de Barcelona podria acabar destacant dues observacions que semblen significatives.

La primera és que el cas de Barcelona il·lustra bé fins a quin punt la formació del sistema de mercats no és el fill de la planificació centralitzada, sinó d'un procés fortament determinat per les condicions i avatars locals. L'homogeneïtat geomètrica dels mercats al projecte de Cerdà era l'expressió d'una expectativa compartida, encara que molt llunyana de les possibilitats efectives. La real construcció dels diversos mercats va haver de vèncer nombrosos obstacles i va estar fortament marcada, especialment en els seus primers estadis, per les singularitats locals i les diverses circumstàncies que hi incidien. El procés d'integració i articulació s'anà produint amb posteritat d'una manera gradual i progressiva i, al tombant de segle, encara no es disposava d'un autèntic mercat central de fruites i verdures.

73. Es procedeix al sorteig de les parades de venda de peix fresc al major en el nou mercat, i s'adjudiquen a subhasta els restants. Es decideix que la inauguració es verifiqui el 19 de maig (*AMAB*, Actes Municipals, 1899, 94, 3 maig 1899, f. 337).
74. *AMAB*, Patrimoni Artístic y Ambiental, Q 147, expedient 7.103, caixa 46.174, «Relació i valoració dels Mercats de la Ciutat».
75. En aquells mateixos anys s'estaven elaborant tres reglaments de mercats diferenciats: el reglament de mercats en general i els especials del Mercat Central de Peix i Fruites, i el Mercat Central de Verdures al major. *AMAB*, Actes Municipals, 1901, Índex, caixa 106, vol. 1, 25 de gener 1901, f. 70v, S/M dictamen per modificar el vigent reglament de mercats. *AMAB*, Actes Municipals, 1906, Índex, caixa 138, vol. 1, 31 de gener 1906, 250v: «aprobar los tres reglamentos que se acompañan para régimen de Mercados en general y de los especiales del Central de Pescado y Frutas y Verduras al por mayor y su publicación en la Gaceta Municipal, 31 enero 1906». És probable que la Gaceta Municipal estigués programada per sortir en aquestes dates, però el cert es que la primera no es publicà fins el 1914.
76. «Pasa a la comisió correspondiente una proposición de varios señores concejales para que se traslade al mercado del Borne la venta del pescado al por mayor» (*AMAB*, Actes Municipals, 1904, Índex, 123, vol. 4, 11 agost, f. 33v). «Se aprueba una proposición interesando que se acuerde el traslado de la venta de pescado al por mayor del sitio donde actualmente se efectúa al Mercado del Borne» (*AMAB*, Actes Municipals, 1905, Índex, 130, vol. 6, 21 desembre, f. 82). «Se acuerda modificar el plano de traslado al mercado del Borne del relativo al por mayor de pescado» (*AMAB*, Actes Municipals, 1907, Índex, 145, vol. 5, 17 octubre, f. 186). I el 12 de desembre del mateix any: «Se aprueba la minuta de escritura de adjudicación a José Vivas de la subasta relativa al traslado del mercado de pescado al por mayor, al Borne» (vol. 6, f. 199). «Se aprueba acta de sorteo para la distribución de puestos entre los vendedores de pescado al por mayor» (*AMAB*, Actes Municipals, 1908, Índex, 153, vol. 6, 29 octubre, f. 110v). Durant el 1909 encara s'acabaran moltes obres del nou mercat al major de peix del Born.
77. *AMAB*, Patrimoni Artístic i Ambiental, expedient 7.108, caixa 046177 (13/88/803), octubre 1920, «Proyecto de habilitación de parte del mercado del Borne para la venta al por mayor de frutas y verduras».

La segona és més aviat una paradoxa. Tant el mercat del Born, com el de Sant Antoni van ser els dos primers i els més monumentals. La història posterior ens mostra que són més fills de la retòrica de la modernització que d'un plantejament econòmic o funcional. Sobretot eren l'expressió de la nova urbanitat. En certa mesura la font-fanal del Born era el símbol d'aquesta nova urbanitat dels mercats, com ho eren les noves parades. Escenificaven les condicions dels mercats moderns respecte a les formes tradicionals que es resistien a desaparèixer. Els Encants eren l'exemple màxim d'aquesta resistència. Els dos primers mercats, però, ben aviat es demostraren sobredimensionats i incapaços de robar el protagonisme a la Boqueria. I es van repetir, per exemple, les propostes d'activar el mercat del Born a base de celebrar uns Encants en el seu entorn. Encara el 1910 n'hi havia una altra en el mateix sentit.⁷⁸ Quan el 1921 es va instal·lar el mercat central de fruites i verdures al mercat del Born va perdre bona part dels atributs d'urbanitat que el definien, per convertir-se en un espai exclusivament funcional i de tràfic econòmic. L'altre gran mercat monumental, el de Sant Antoni, ja s'havia convertit molts anys abans en el centre dels Encants, desplaçats per l'Exposició Universal de 1888. Justament el tipus de mercat que intentava superar la generació de regidors que va fer construir els primers mercats metàl·lics.

78. Passa a la comissió corresponent una proposició «para que se establezca alrededor del mercado del Borne un mercado de forma igual al de los Encantes» (*AMAB*, Actes Municipals, 1910, Índex, 169, vol. 3, 28 abril, f. 22).